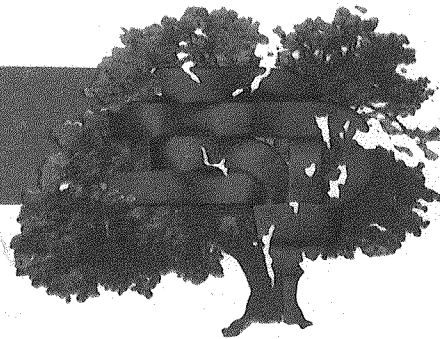

עלו שבות

להלמיד הישיבה נצה"ל

1 /	* בשוב העלוך / י. בן-דור ע. פניגשטיין	
3 /	* הלכה בענין שנים מקרא ואחד תרגום / חיים ג' קטר	
13 /	* סדר קריאת התורה בכל השנה / אפרים בצלאל הלבני	
18 /	* צום הרביעי וצום החמישי / נתנאל הלפגוט	
23 /	* שיטת הרמב"ם בעוללות / יוסף עופר	
	* "וארוך ברית ה' ומשה לא משר מקרב המחנה" /	תנ"ך
32 /	אפרים הולצמן	
	* על מבנים כיאסטיים בספר דברים ומשמעותם /	
47 /	אביה הכהן	
61 /	* מחשבה "צדיקים במותם קרואים חיים" / אלי ליפשיץ	
65 /	* זרית אישית * כחלום תמוה כיקיצת הזמן / צבי ולדמן	

גלידן 103
מנחם-אב תשמ"ג
ט"ז לשחרור ירושלים

ישיבת
הר
עציון

לשיטת הרמב"ם בעוללות / יוסף עופר

בספר החינוך מצוה רכ"א¹ מצינו:

שלא לכלות כל פירות הכרם בעת הבציר, אבל יניח מהם פאה לעניים, שנאמר "וכרמך לא תעולל" - וזהו פאת הכרם. כ"כ הרמב"ם ז"ל.

ועוד אמר כי מה שכתוב "לא תפאר אחריך" בזיתים יורה ג"כ על פאת הזית. כי פאת הזיתים נקראים פירות ופאת הכרם עוללות, ומשניהם נלמד לכל האילנות.

והרמב"ן ז"ל השיג עליו בזה ואמר כי כלו טעות, ואומר כי לא דוכרמך מיוחד דוקא בכרם, והוא שנניח בה כל הענבים הקטנים שאין להם כתף ונטף"

בספר המצוות שרש תשיעי כותב הרמב"ם²:

ואל יטעך גם כן היות האזהרה נכפלת במלות מתחלפות, כמו אמרו יתעלה "לא תעולל אחריך" אחר אמרו "ושכחת עומר בשדה לא תשוב לקחתו", ואמרו "כי תחבוט זיתך לא תפאר אחריך", כי אין אלו שני לאוין, אבל היא אזהרה אחת מענין אחד, והוא שלא יקח מה ששכח מן התבואה או הפירות כשיאספם."

ובמשנה תורה הרמב"ם³ כותב:

"נמצאת למד שארבע מתנות לעניים בכרם: הפרט והעוללות והפאה והשכחה". "איזוהי עוללת? זה אשכול הקטן שאינו מעובה, כאשכול שאין לו כתף ואין ענביו נוטפות זו על זו אלא מפוזרות".

1. בהוצאת שעוועל מסומן כמצוה רל.

2. הנוסח כאן ע"פ הדפוסים המקובלים.

3. הלכות מתנות עניים פ"א ה"ז, ושם פ"ד ה"ז.

ולא מצאנו ידינו ורגלינו בבית המדרש. שהרי לפנינו שלשה הסברים שונים בענין עוללות:

א. "עוללות" הוא שמה של פאת הכרם, והמצוה היא חלק מדין פאה באילנות.

ב. דין עוללות שייך לדין שכחה.

ג. זו מצוה נפרדת שהתורה מייחדת לכרם. היתכן שכל אותן שלש דיעות מנוגדות מפי הרמב"ם יצאו?

אין ספק שהדיעה המקובלת בהלכה היא השלישית מאלו שהבאנו. משנה

שלימה שנינו (פאה פ"ז מ"ד ומ"ז):

"איזהו עוללת? כל שאין לה לא כתף ולא נטף"

"כרם שכולו עוללות: ר"א אומר לבעה"ב רע"א לעניינים"

ובתוספתא (פאה פ"ב הי"ג) מצינו:

"ארבע מתנות בכרם: הפרט והשכחה והפאה והעוללת".

מכל המקורות הללו עולה, בלא חולק, שעוללות אינם אלא סוג

מסוים של אשכולות, הנקבע על פי צורת האשכול. יתכן כרם שפירותיו-

כולם יהיו מתאימים לתאור זה של האשכול - ויקרא כלו עוללות! מצוות

שכחה ופאה נוהגות בכרם, ועליהם נוספת מצות העוללות.

*

*

*

מצות עוללות כתובה פעמיים בתורה: בפרשת קדושים ובפרשת

כי-תצא.

"ובקצרכם את קציר ארצכם

לא תכלה פאת שדך לקצר / ולקט קצירך לא תלקט

וכרמך לא תעולל / ופרט כרמך לא תלקט"

(ויקרא יט ט-י)

"כי תקצר קצירך בשדך ושכחת עומר בשדה / לא תשוב לקחתו....

כי תחבוט זיתך / לא תפאר אחריו...

כי תחבוט זיתך

כי תבצור כרמך / לא תעולל אחריו...".

(דברים כד יט-כא)

כל אחד משני המקורות כולל צוויים לגבי סוגים שונים של עבודה חקלאית שניתן למצוא הקבלה ביניהם. בפרשת קדושים מקבילה מצות הפרט בכרם למצות הלקט בשדה⁴ ואילו מצות עוללות הכרם מקבילה למצות פאה בשדה, וכבר עמד על כך הרשב"ם שם:

לא תעולל. פאה משמע. דכתיב "עולל יעוללו כגפן שארית

ישראל". בפרשת "כי תצא" מקבילה מצות עוללות בכרם למצות שכחה בשדה ופאור בזית.

ניתן לשאול: כיצד, ע"פ פשוטו של מקרא, מקבילה מצות עוללות הכרם, גם למצות שכחה וגם למצות פאה בשדה? נראה שהתשובה על כך נובעת מהאופי השונה של איסוף הפירות בשדה ובאילן.

נתבונן במספר מקראות העוסקים בעוללות:

"אם בוצרים באו לך לא ישאירו עוללות" (ירמיה מט ט עובדיה ה)

"ונשאר בו עוללות כנקף זית, שנים שלשה גרגרים בראש אמיר"

(ישעיה יז, ו)

"עולל יעוללו כגפן שארית ישראל, השב ירך כבוצר על סלסלות"

(ירמיה ו, ט)

משמעותם של כל הפסוקים הללו אחת היא: כאשר בוצרים את הכרם (או עצי פרי אחרים), נשארים עדיין אשכולות (או פירות) שלא הגיעו אליהם הבוצרים. סביר להניח שהבוצר לא ימצא את כל פירות האילן. ותמיד ישארו פירות בודדים שלא גילה אותם. פירות אלו נקראים עוללות, ופעולתו של החוזר ולוקט אותם נקראת "לעולל".

בשדה תבואה אין תופעה זו מצויה, שהרי ניתן לראות בקלות ולקצור את כל התבואה. אך ישנם שני מצבים דומים המקבילים לעוללות

4. בלשון "לא תלקט" ובהגדרה ההלכתית הדומה.

הגפן: כשם שעוללות הגפן נשכחים באילן כך יכול הקוצר לשכח עומר בשדה, ועוללות הגפן הם בדרך כלל בקצה האילן ("שנים שלשה גרגירים בראש אמיר") וענין זה מקביל לפאת השדה.

נראה אי"כ שזהו המצב בפשרו של מקרא: מצוה אחת בכרם (עוללות), ושתי מצוות בשדה (פאה ושכחה), כשמצות הכרם מקבילה לכל אחת ממצוות השדה.

אלא שבתורה שבע"פ קבלנו להרחיב את תחולתן של מצוות שכחה ופאה אף על האילן, וקבלנו עוד שעוללות אינן האשכולות הנותרים בכרם אלא סוג מיוחד של אשכולות⁵.

* * *

נחזור עתה לרמב"ם, ולסתירה המשולשת בדבריו. דברי הרמב"ם בהלכות מתאימים בכל לתפישת ההלכה. כל הדינים שבמשנה ובתוספתא שהובאו לעיל - נפסקים להלכה ברמב"ם.

בספר המצוות מופיעים דברי הרמב"ם בענין שלש פעמים: בשרש התשיעי, במצות עשה קכ"ג ובלאו רי"ב.

נפתח בלאו ונביא אותו תחילה כפי שמביאו הרמב"ן בהקדמתו לפרטי המצוות (לפני מצוות עשה של הרמב"ם):

"שהזהירנו מלכלות הכרם בעת הבציר, והוא אמרו "וכרמך לא תעולל" אלא יניח האשכולות אשר בקצוות לעניים. וכן הדין בשאר אילנות. ונכפלה המניעה מזה הענין עצמו בזיתים, שנאמר: "לא תפאר אחריך", ומשניהם נלמד לכל האילנות".

5. נראה לי שיש קשר בין שני דינים אלו שבתורה שבע"פ. כיון שדיני פאה ושכחה מורחבים כבר לאילן, "אין מקום" לצווי נוסף על האשכולות בפאתי האילן שלא נאספו בבציר הראשון, וממילא מתנת העניים שבעוללות נדרשח לענין אחר.

הרמב"ן שם מסיק מדברים אלו. שהרמב"ם מזהה את מצות עוללות עם מצות פאה^{5א}. הרמב"ן מצא מקור אפשרי לתפיסה כזו בירושלמי בפאה, אך הוא דוחה ראייה זאת ואומר "וזה כולו טעות מפורסם".

לי נראה שהרמב"ם לא התכוון לזהות עוללות עם פאה, כפי שמיחס לו הרמב"ן. הרמב"ם, ב"שגיאה שבאה עקב העלמה רגעית"⁶ (כלשון הרב קאפח במהדורתו לספר המצוות עמ' רפ"ג הערה 32), נטה פה אחרי המקראות, וראה את עוללות הכרם כאשכולות הקיצוניים שהבוצרים לא הגיעו אליהם בראשונה. אין זו מצות פאה ממש ולא שכחה ממש, אלא מצוה השייכת באילנות דווקא^{6א}.

הנוסח המופיע לפנינו (במהדורות הדפוס ומהדורת ר"ח הלר) הוא שונה:

"שהזהירנו מלבצור עוללות הכרם בעת בצירתו, והוא אמרו "וכרמך לא תעולל" אלא יניח העוללות לעניים, ואין דין זה בשאר אילנות הדומים לכרם, כי האזהרה באמרו "כי תחבוט זיתך לא תפאר אחרך" - היא שלא יניח השכחה. ומן הזית תדע ששאר אילנות בשכחה"

-
- 5א. וזהו מקור דברי החינוך בדעת הרמב"ם, שהבאנו בראשית הדברים.
 6. ספר המצוות, מעצם היותו ספר המונה את מצוות התורה, צמוד לפסוקים ולפשט יותר מ"משנה תורה" שהוא ספר הלכתי מובהק. ושם יש לקשר את נטיתו של הרמב"ם במהדורא קמא אחר פשוטו של מקרא, אל דבריו בשרש השני על פשוטו של מקרא לעומת הנלמד ב"ג מידות. עיי"ש.
 - 6א. וראיה לדבר, שהרמב"ם מונה בנפרד את מצות פאה בשדה ואת מצות עוללות. אין מקום למנין כזה אם עוללות הכרם הם פאת האילן.
 7. שנוי זה מופיע רק בדפוסים ולא בכתה"י הערביים, שמא אינו מעשה ידי הרמב"ם.

אין ספק שאף נוסח זה יצא מתחת ידי הרמב"ם, שחזר בו ממחשבתו הראשונה, והתאים את ניסוח המצוה להלכה.⁸

* * *

ועתה נפנה לדברי הרמב"ם בשרשים, ונראה שהנוסח כפי שהוא לפנינו - סתום ובלתי מובן (יש לשים לב לשינויי הנוסח בהערות):
שרש תשיעי - שאין ראוי למנות הלאוין והעשין אלא הדבר המוזהר מהם והמצווה בהן. ... ואל יטען גם כן היות האזהרה נכפלת במלות מתחלפות, כמו אמרו יתעלה⁹ "לא תעולל אחריך"¹⁰ אחר אמרו¹¹ "ושכחת עומר בשדה לא תשוב לקחתו" ואמרו: "כִּי תַחֲבֹט זִיתְךָ לֹא תִפָּאר אַחֲרֶיךָ", כי אין אלו שני לאוין, אבל היא אזהרה אחת מענין אחד, והא שלא יקח מה ששכח מן התבואה או הפירות כשיאספו. והביא בזה שני דמינויים בענבים וזיתים¹² וקרא הנוטר מהענבים

-
8. בידי הרמב"ן היה תרגום בן-חסדאי לספר המצוות, שתורגם ממהדורה ראשונה של הספר. לכן הרמב"ן לא הכיר את חזרת הרמב"ם, וכלל את דין עוללות בדברים ש"נזכר מהם בחיבורו הגדול ונתקנו שם, ונשאר בזה (=בספר המצוות) טעותם" (הקדמה לפרטי המצוות). ראה מהדורת ר"ח הלר פתח דבר סימן ג', והקדמת אבן תיבון שם עמ' כו.
9. בהערות הבאות, המתיחסות לגרסאות השונות בקטע זה, נסמן: א"א - תרגום אבן-איוב לספה"מ (שקדם לתרגום אבן תיבון המצוי); ע' - כתבי יד בערבית (ע"פ הוצאת ר"ח הלר).
- במקום "לא תעולל אחריך" (דברים) מופיע בא"א וע' "וכרמך לא תעולל" (ויקרא).
10. "אחר אמרו" - חסר בא"א ובע'.
11. הפסוק כולו חסר בא"א.
12. "וקרא הנוטר ... פארות" - חסר בע'.

עוללות והנותר מהזיתים פארות. ופירוש "לא תפאר" לא תחתוך מה ששכחת בקצה הפארות והם הענפים".¹³

וקשה: הרמב"ם בא להדגים שני לאוין מעניין אחד והביא שלושה: עוללות בכרם, שכחה בתבואה ופאור בזיתים. גם בהמשך מדובר על כפילות תבואה ופירות מחד ועל כפילות ענבים וזיתים מאידך. ועל כלם - הרמב"ם הלא מונה בפירוש את מצות שכחה בנפרד מדין עוללות (לאוין רי"ב רי"ד)!¹⁴

הפתרון הוא שהנוסח שלפנינו (בכל ההוצאות) הוא תערובת של מהדורה קמא ומהדורה בתרא של הרמב"ם¹⁴. מהדורה קמא מתאימה לשיטת הרמב"ם טרם חזרתו (שהוזכרה לעיל): עוללות הן האשכולות שנותרו באילן לאחר הבציר, וכך הוא גם דין פארות בזית. הרמב"ם מביא, איפוא, דין זה כדוגמא לשני לאוין (בענבים ובזיתים) שענינם אחד ויש למנותם כלאו אחד. אך לאחר חזרתו של הרמב"ם נמצאה הדוגמא לא מתאימה: העוללות הן דין מיוחד בכרם, ואילו הצווי בזית הוא חלק מדין שכחה. על כן שינה הרמב"ם את הדוגמא, והדגים כפילות לאוין מעניין אחד - בשכחה. הדוגמא החדשה היא שכחת השדה ושכחת (=פאור) הזית. אלא שבספרינו נתערבו המהדורות עד שאין להבין את המכוון בכל אחת.

נציג עתה את ההפרדה לנוסחה קמא ובתרא על פי דעתנו:

-
13. ששכחת - א"א שנשאר.
 14. יש לעמוד על הקושי של המעתיקים בכל הדורות לשמור נוסח "טהור" ברמב"ם. עמדו לפנייהם כתבי-יד שונים המיצגים מהדורות שונות של הרמב"ם, אך לא היה כל סימן היכר בכתה"י איזה מהם מיצג מהדורה ראשונה או אחרונה, והיכן בכלל יש שינוי מעשה ידי הרמב"ם. לכן לא יפלא שראו חלק מן המקומות כהבדלי גרסאות שמקורם בטעות, וכך נגרמו עירובי נוסחים ותערובת מהדורות.

מהדורה קמא

מהדורה בתרא

ואל יטעך גם כן היות האזהרה נכפלת במלות מתחלפות והוא אמרו
יתעלה

"לא תעולל אחריך" "ושכחת עומר בשדה

לא תשוב לקחתו"

ואמרו "כי תחבוט זיתך לא תפאר אחריך". כי אין אלו שני לאוין

אבל היא אזהרה אחת מענין אחד והוא שלא יקח

מה¹⁵ שנותר מן הפירות

מה שכח מן התבואה או

כשיאספו

הפירות כשיאספו

והביא בזה שני דמיונים

והביא בזה שני דמיונים.

בזיתים ובענבים

16 וקרא הנותר מהענבים עוללות

17 והנותר מהזיתים פארות

15. "שנותר" - מילה זו השלמתי ע"פ השערה ללא מקור.

16. ר"י קאפח התקשה במשפט זה, והאשים שלא בצדק את ר"ש אבן תיבון
המתרגם בהוספת המשפט (עמ' לו הערה 25).

17. הערות הנוסח 10-13 מסייעות כלן להפרדת המהדורות. א"א, שהוא
תרגום קדום יותר, משמיט את הפסוק "ושכחת עומר" וגורס "מה שנשאר
בקצה הפארות" - ומתאים בכך למהדורה קמא (הערות 11, 13). ע' מיצג
מהדורה בתרא ומוחק את המשפט העוסק בענבים וזיתים (הערה 12).
המילים "אחר אמרו" בהערה 10 אינן קימות בשום נוסח ונוספו רק לאחר
ערכוב המהדורות.

גם נוסח הרמב"ם בעשה קנ"ג מתאים לתפיסתו הראשונה: "שצונו

לסיכום: בדעת הרמב"ם ישנם שני שלבים. מהדורה קמא נוטה אחר פשוטו של מקרא, ורואה בעוללות דין כללי באילנות, שאינו פאה (כדעת הרמב"ן) ואינו שכחה, אלא איסור הקטיף השני של פירות שלא נמצאו בראשונה. מהדורה בתרא מתאימה להלכה, שעוללות הן דין מיוחד בכרם התלוי בצורת האשכול. ובספר המצוות שלפנינו מתבטאות שתי המהדורות בחילופי גרסאות (בלאזין) או בערוב שתי הנוסחאות יחד (בשרשים):

להניח מה שישאר בכרם כשיבצר אותו - לעניים, והוא הנקרא עוללות". בנוסח ר"ש הנדפס יש תיקון המקרב את הלשון להלכה: "שצונו להניח מה שיש בכרם כשיבצר אותו לעניים הנקרא עוללות". אך מן הלשון העילגת ניכר שתיקון זה נעשה בתרגום העברי ולא במקור הערבי - ולא רכנו משה חתים עלה.